

*Sekoitus itää ja länttä.
Venäläiskuvat suomalaisissa ja
saksalaisissa maantiedon
oppikirjoissa 1933–1945*

Artikkelini tarkastelee suomalaisten ja saksalaisten maantiedon oppikirjojen venäläiskuvia. Toisin sanoen analysoin sitä, miten oppikirjoissa kuvaillaan venäläisten ihmisten ulkonäköä ja venäläistä kansanluonnetta. Tekstini pohjautuu käynnissä olevaan pro gradu -projektiin, jossa tutkin venäläiskuvien lisäksi myös venäläisiä käsittelevien oppikirjatekstien viholliskuvia.

Lähdeaineistonani ovat suomalaiset ja saksalaiset maantiedon oppikirjat, jotka ovat ilmestyneet vuosina 1933–1945 ja jotka oli tarkoitettu oppikoulujen tai vastaavan koulumuodon käyttöön. Yksi aineistoni kirjoista tekee poikkeuksen tähän rajaukseen: suomalainen teos, Rosbergin ja Tolvasen Koulun maantieto, joka on julkaistu vuonna 1931 mutta joka jatkosodan jälkeisen oppikirjarevision dokumenttien perusteella oli käytössä vielä jatkosodan lopulla 1944 (Komiteanmietintö 1945:5, 30–31). Määrällisesti aineistoni on hyvin suuri, sillä suomalaisia eri oppikirjasarjoja käytössäni on viisi ja saksalaisia yhteensä viisitoista. Tässä artikkelissa viitataan lähdeviitteissä usein vain osaan tutkimastani aineistosta; viitattavaksi on valittu kunkin nimekkeen vanhin aikarajauksen sisään osuva painos.

Tutkimuksen kohdeaikakautena on kansallissosialistisen Saksan, Kolmannen valtakunnan ja toisen maailmansodan kau-

si. Tuolloin kansallisuudella ja rodulla oli erityistä merkitystä eikä vain yksin Saksassa, sillä rotuajattelu oli yleistä kaikkialla Euroopassa. Juuri rotuajattelun vallitsevan aseman vuoksi tarkastelen niin venäläisten henkisiä kuin fyysisiäkin piirteitä – rodulla kun selitettiin molempia. (Rotu- ja kansallisuusajattelusta ks. esim. Kemiläinen 1994, 15–67.)

Vaalea mutta “sekarotuinen” venäläinen

Aluksi on hieman selvennettävä kansallisuutta tarkoittavan sanan “venäläinen” merkitystä oppikirjateksteissä. 1930–1940-luvun maantiedon kirjat niin Suomessa kuin Saksassakin erottavat kolme eri “venäläistä” kansaa tai heimoa: iso- tai suurvenäläiset (nykyiset naapurimme), valkovenäläiset ja ukrainalaiset. Pelkkää sanaa “venäläinen” käytetään oppikirjateksteissä yleensä silloin, kun tarkoitetaan kaikkia edellä mainittuja heimoja yhdessä, venäläisyyttä yleisesti. Viitattaessa vain yhteen heimoista mainitaan yleensä erikseen heimon tarkentava nimi. Selvyiden vuoksi käytän itse tässä artikkelissa samaa erottelun tapaa.

Heimojen erottelusta huolimatta oppikirjatekstit eivät kuitenkaan tarjoa yksiselitteistä käsitystä siitä, mikä venäläisten heimojen suhde toisiinsa pohjimmiltaan on: onko kyseessä lopultakin kolme eri kansaa vai yhden kansan kolme eri heimoa (suomalaisiin heimoihin verrattavia) – vai jotakin siltä väliltä? Tämä epäselvyys näkyy myös tekstin sisällä: usein jää epäselväksi, koskeeko kuvailu kaikkia venäläisiä heimoja vai vain yhtä niistä.

Venäläisten heimojen tai kansojen erottelu sanallisesti toisistaan on kuitenkin yksi osoitus siitä, että ne ymmärretään oppikirjoissa erillisiksi kokonaisuuksiksi. Yleensä heimot erotellaan toisistaan myös ulkonäön kuvausten yhteydessä. Suomalaisissa kirjoissa on huomattavaa, että tutkimistani kirjasarjoista vain kahden teksteissä tarkastellaan Neuvostoliiton

kansalaisten ulkoisia piirteitä, Rosbergin ja Tolvasen kirjassa *Koulun maantieto* (vuodelta 1931) sekä Sahlbergin oppikirjassa *Lärobok i geografi för lärdomsskolor II* (painokset vuosilta 1934 ja 1944; artikkelissa viitataan vain vanhempaan painokseen). Näiden kolmen nimekkeen kuvaukset ovat kuitenkin yhteneväisiä toistensa kanssa: Isovenäläiset ovat niiden mukaan kookkaita tai rotevia ja vaaleahiuksisia ja myös silmien väri on vaalea. Valkovenäläisistä tyydytään toteamaan, että he “muistuttavat eniten isovenäläisiä” (Sahlberg 1934, 154; tämä ja muut käännökset kirjoittajan) tai “muistuttavat lähinnä liettualaisia” (Rosberg & Tolvanen 1931, 112) – siis ovat vaaleita. Ukrainalaiset taas ovat Rosbergin ja Tolvasen mukaan “tummaveristä, kaunista kansaa” (1931, 123); Sahlberg kuvailee, kuinka ukrainalainen on “solakka ja soreakasvuinen ja hänellä on ruskeat silmät ja mustat hiukset” (1934, 154).

Saksalaisten maantiedon oppikirjoista osa kuvailee venäläisten heimojen ulkonäköä. Kuvaukset vastaavat peruspiirteissään suomalaisia: isovenäläiset ja valkovenäläiset mainitaan vaaleiksi ja ukrainalaiset toisia heimoja tummemmiksi. Ukrainalaisia pidetään lisäksi useissa teksteissä muita venäläisiä pitkäkasvuisempina (esim. Knieriem 1936, 130).

Merkittävä ero saksalaisten ja suomalaisten kirjojen välillä on venäläisten heimojen rodullisten piirteiden esiintuomisessa. Vain yksi suomalainen, lähdeaineiston vanhin eli Rosbergin ja Tolvasen oppikirja mainitsee ihmisrodut venäläisiä heimoja kuvaillessaan. Kirjan mukaan isovenäläisiin “on sekoittunut, varsinkin etelämpänä, monenlaisia muita aineksia, m. m. tummaverisiä tatareja, mongoleja ja vähävenäläisiä [ukrainalaisia] [sic]” (Rosberg & Tolvanen 1931, 112) ja ukrainalaiset ovat “dinarista eli alarodista rotua” (123). Muissa kirjoissa maapallolle levittäytyneitä ihmisrotuja tarkastellaan esimerkiksi koko Euroopan maanosaa koskevissa luvuissa (esim. Aro & Rosberg & Poijärvi 1935, 103–104) ja yleismaantieteen oppikirjoissa (esim. Leiviskä 1934b, 82–84), mutta käsittely liikkuu

silloin yleisellä eikä yksittäisten kansakuntien tasolla.

Saksalaisissa kirjoissa puolestaan venäläisen “rotukoostumuksen” analysointi on tavallista kautta tutkitun aikakauden. Kuitenkin kansallissosialistien kauden alkupuolella kirjat käsittelevät kysymystä vain lyhyesti: kirjoissa esiintyy yleisiä toteamuksia, että isovenäläisistä paljastuu “sekoittuminen mongolisten kansojen kanssa”, kun taas ukrainalaisilta “puuttuu mongolinen [veren]sekoitus” (Gerloff 1934, 129). Miten tuo “verensekoitus” käytännössä ilmenee, sitä venäläisiä kuvailevat oppikirjatekstit eivät selosta.

Kansallissosialistisen kauden edetessä nousevat Neuvostoliiton eri kansallisuuksien luokittelu eri roturyhmiin sekä itse venäläisten rodullinen asema ja historia enemmän oppikirjoissa esille. Merkittävä taitekohta rotukuvailussa on vuosi 1939: tuolloin julkaistiin ensimmäiset oppikoulun uuden opetussuunnitelman mukaiset maantiedon oppikirjasarjat. Niiden julkaisua oli edeltänyt vuosien mittainen asiantuntijoiden välinen keskustelu maantiedon opetuksen tavoitteista, ja vasta vuoden 1938 loppupuolella oppikirjakustantajat saivat käsiinsä uuden opetussuunnitelman, joiden asettamia opetuksen suuntaviivoja oppikirjojen tuli noudattaa. Ennen uutta opetussuunnitelmaa otettiin vanhoista oppikirjoista uusintapainoksia, joiden sisältöä uudistettiin niukasti (Heske 1988, 196–199.) Vuonna 1939 julkaistut “uudet” kirjat perustuivat vanhoihin kirjasarjoihin, mutta kirjojen sisältöä, ulkoasua ja osin nimiäkin oli uudistettu; myös painosnumerointi aloitettiin alusta.

Kansallissosialistisen kauden alkupuoleen verrattuna antavat taitevuonna 1939 ja sen jälkeen päivänvalon nähneet uudet oppikirjat yksityiskohtaisempia selostuksia venäläisten rotupiirteistä ja -taustasta:

“Isovenäläisten keskuudesta tapaamme pohjoisten tyyppien rinnalla ennen kaikkea yhtä lailla usein vaaleahiuksisia ja vaaleasilmäisiä itäbalttilaisia tyyppisiä tanakkoine kehoineen, ominaisen syvine nenänotkoineen ja esiintyöntyvine

poskipäineen. He ovat monivaiheisen venäläisen historian aikana silloin tällöin vastaanottaneet myös turkotataarista ja mongolista verta. – – [Valkovenäläiset] ovat rodullisesti läheistä sukua isovenäläisille. – – [Ukrainalaiset] eroavat rodullisesti melko voimakkaasti molemmista muista venäläisistä heimoista. He vaikuttavat huomattavan dinaarisen [veren]sekoituksensa vuoksi olevan ensisijassa lähempänä dinaarisia eteläslaaveja (esimerkiksi serbejä ja kroaatteja).” (Voggenreiter & Völkel 1940, 150–151.)

Erityisesti keskellä toista maailmansotaa, vuosina 1942 ja 1943 julkaistuissa saksalaisissa oppikirjoissa korostetaan aikaisempaa enemmän venäläisten “sekarotuisuutta” ja Neuvostoliiton alueella vallitsevaa “rodullista kaaosta”. Uusiin painoksiin lisätään aihetta käsittelevää tekstiä, kuten seuraava sitaatti:

“Rodullinen hajanaisuus. Neuvostoliiton todellisen väestönrakenteen tunnistamiseen ei riitä sen erilaisten rotujen ja kansojen yksinkertainen luetteleminen. Ne eivät elä selvästi erillään isoina ryhminä rinnakkain vaan läpäisevät toisensa mitä moninaisimmin. Kohtaamme lukemattomia sekatyyppejä tuon valtavan alueen kaikissa osissa. – – Juutalainen ja mongolinen veri on syöpynyt syvälle heidän kansanruumiiseensa [Volkskörper]. Kerran johtavassa asemassa olleet kerrokset, jotka koostuivat ennen kaikkea pohjoisen ja itäbalttilaisen, osittain myös dinaarisen rodun edustajista, hävitettiin murhin ja terroriteoin lähes kokonaan, väestön massa revittiin rodullisesti riekaleiksi juutalaisilla, mongoleilla ja turkotataarisilla sekakansoilla.” (Voggenreiter & Völkel 1943, 153.)

Maantiedon opetusta ja sen ideologista sisältöä Saksassa tutkineen Henning Hesken mukaan oppiaineen yhdeksi keskeiseksi teemaksi nostettiin kansallissosialistisella kaudella nimenomaan rotuoppi. Maapalloa tuli opetuksessa – ja siten myös oppikirjoissa – tarkastella sitä asuttavien kansojen ja

ihmisrotujen näkökulmasta, ja saksalaisen kansan ja rodun tuli olla tarkastelun keskipisteessä. (Heske 1988, 190.) Vastaavalla tavalla alettiin korostaa rotua myös esimerkiksi suomalaiseseen kansakouluun verrattavan kouluasteen Volksschulen historianopetuksessa (Anttalainen 2008, 48).

Yksikään analysoimistani kirjoista ei kuitenkaan suoraan nimitä venäläisiä ali-ihmisiksi. Venäläisten alhainen status ihmisrotujen hierarkiassa tuodaan esiin epäsuorasti osoittamalla edellisen sitaatin tavoin heidän rodullinen ”epäpuhtautensa”. Kolmannen valtakunnan kasvatuksessa vallinnutta Venäjä- ja venäläiskuvaa tutkineen Hans-Erich Volkmannin mukaan kyseessä oli tietoinen strategia. Sisäasiainministeri Frick kielsi jo vuonna 1933 saksalaisen koulukasvatuksen päämääriä määritellessään vieraiden rotujen solvaamisen; muiden rotujen häpäisemisen sijasta kouluissa lapsille oli osoitettava saksalaisen kansan biologinen ylivertaisuus. (Volkmann 1994, 229.)

Suomessa tutkittavana aikakautena voimassa olleet valtakunnalliset oppikoulun opetussuunnitelmat mainitsevat rotuhygienian yhtenä opetettavana aiheena (Komiteanmietintö 1932:6 [1933], 315; Asetus oppikoulujen lukusuunnitelmista [1941], 65). Rotuasiat olivat siis tuolloin tavallinen osa suomalaista maantiedon ja biologian opetusta. Oppikirjoissa rotuja käsitellään kuitenkin enemmänkin yleisellä kuin kansakuntien tasolla, kuten olen edellä todennut. Ero Suomen ja Saksan välillä tässä asiassa ei sinänsä hämmästyttä, olihan rotuopeilla Saksan kansallissosialistisessa ideologiassa merkittävä asema.

Suomessa venäläisiin oli kuitenkin kohdistettu 1920- ja 1930-luvuilla niin yksityisesti kuin julkisestikin merkittävää vihaa, joka oli nimenomaan rasistista, kansallisuuteen kiinnittyvää. Ennen kaikkea suomenmieliset aktivistipiirit, kuten Akateeminen Karjala-Seura, vaalivat ”ikiaikaista ryssä-vihaa”. (Karemaa 2004.) Rasistinen puhe venäläisistä ulottui

jopa lapsille suunnattuun kaunokirjallisuuteen, kuten Kari Immonen on todennut. Lastenkirjoissa oli tavallista esittää venäläiset julmina, eläimellisinä, ulkonäöltään ja tavoiltaan vastenmielisinä, heikkoluontoisina, epäluotettavina ja likaisina – sanalla sanoen ihmisarvonsa menettäneinä (Immonen 1987, 298–303). Lastenkirjojen karkeisiin sanankäänteisiin verrattuna aikakauden oppikirjat kuvailevat venäläisten rodullisuutta hyvin hillitysti.

Käsitykset venäläisestä kansanluonteesta vanhoja ja monikerroksisia

Enemmän kuin ulkonäköä maantiedon oppikirjat kuvailevat venäläisten heimojen henkisiä ominaisuuksia eli venäläistä kansanluonnetta. Kansanluonnekäsitteellä tarkoitan Euroopassa 1700- ja 1800-lukujen aikana vakiintunutta nationalistista käsitystä kansakunnasta yhtenäisenä kokonaisuutena, jolla on omia erityispiirteitä kuin ihmisyksilöllä konsanaan. Nämä erityispiirteet erottavat kunkin kansakunnan muista – jokaisella kansalla on siis oma erityinen luonteensa. Suomalaisiin maantiedon koulukirjoihin kansanluonnekuvaukset alkoivat ilmestyä 1800-luvun loppupuolella, on Anssi Paasi todennut (Paasi 1984, I; kansanluonnekäsitteestä myös esim. Leerssen 2007, 284–287). Paasi määrittelee kansanluonnetta ja sen kuvauksia:

“Kuvaukset perustuivat – – kansanluonnekäsitteen populaarimerkityksiin, jonka mukaisesti jokainen tietyn alueen asukas eroaa jokaisesta muiden alueiden asukkaasta tietyn luonteenpiirteensä perusteella. – – Esimerkkeinä näistä käyvät seuraavat oppikirjoissa ilmenneet kuvaukset: “hollantilaiset ovat siistiä väkeä”, “Ranska on kohteliiden, ahkerien, ystävällisten ja taloudellisten ihmisten maa” tai – negatiivissävyyiset toteamukset “Neekerit ovat turhamaisia ja lapsellisia”, “Kauppiaana kiinalainen on yhtä ovela kuin juutalainen”.” (Paasi 1984, I.)

Psykologian tutkijoita H. C. Duijkeria ja N. H. Frijdaa siteeraten Paasi kertoo, että “[k]aikkein alkuperäisimmässä ja vanhimmassa merkityksessään kansanluonnekäsitteellä viitataan tietyn valtion asukkaille “luonteenomaisiksi” ajateltuihin psykologisiin piirteisiin” (ibid., 13). Myöhemmin esimerkiksi suomalaiset tutkijat ovat tarjonneet kansanluonteen perustaksi muun muassa kulttuuria ja historiaa biologisten tai psykologisten ominaisuuksien asemesta (ibid., 7). Kansanluonnetta koskevien käsitysten pohjalla ovat erityisesti arkitason ajattelussa kansalliset stereotypiat, jotka ovat voineet vallita pitkään, jopa vuosisatojen ajan. Suomessakin puhutaan vielä nykyään vaikkapa vanhojen suomalaisten heimojen ominaisuuksista, joita 1800-luvun suuret suomalaiset kynämiehet Runeberg ja Topelius jo kuvailivat. (Ibid., 5–9.)

Jokainen aineistoni suomalaisista oppikirjasarjoista kuvaillee venäläistä kansanluonnetta jollakin tavalla, osa laveammin, osa lyhyemmin. Varsinkin tutkitun ajanjakson alkupuolella luonnekuvauksia on jokaisessa kirjassa ja painoksessa; ajanjakson loppupuolella toisen maailmansodan mullistukset ovat kenties pakottaneet kirjoittajat tekemään tilaa kansanluonteita tärkeämmille tiedoille maailman tilasta.

Tutkimistani suomalaisista oppikirjasarjoista kolmessa kuvaillaan venäläistä kansanluonnetta, ja siitä annettu kuva on kaksijakoinen. Suomenruotsalaisen Sigurd Sahlbergin oppikirjassa venäläiset esitetään positiiviseksi tulkittavassa valossa: he ovat “ystävällisiä ja sydämellisiä” ja he “rakastavat laulua ja musiikkia ja oppivat [uutta] helposti” (Sahlberg 1934, 154). Toisessa ääripäässä on Iivari Leiviskän oppikirja, joka kuvaa venäläistä luonnetta seuraavasti:

“Venäläisten huomattavana ominaisuutena on yritteliäisyyden puute, jonka vuoksi esim. saksalaissyntyisillä ja etenkin juutalaisilla on ollut suuri vaikutus maan taloudellisessa ja valtiollisessa elämässä, ja heikko omanarvon tunne joka on pääsyytä siihen, että väestö alistuu hallitsevien mielivaltaan.”

(Leiviskä 1934a, 124.)

Mitään positiiviseksi tulkittavia epiteettejä Leiviskä ei venäläisistä käytä. Leiviskä oli aikansa tunnettu suomalaisuustaisteilja ja Akateemisen Karjala-Seuran perustajajäseniä. AKS:n toiminnalle keskeisen “ryssävihan” voi siten tulkita näkyvän myös Leiviskän oppikirjan venäläiskuvassa.

Sahlbergin ja Leiviskän väliin sijoittuu J.E. Aron, J. E. Rosbergin ja L. A. P. Poijärven oppikirja, joka tunnustaa venäläisen luonteen ansiot mutta ei kaihda myöskään sen varjo-
puolien mainitsemista:

“Venäläiset ovat sävyisää, iloista ja vilkasta kansaa, joka rakastaa laulua, soittoa ja tanssia. He ovat yleensä lahjakasta väkeä, heillä on nopea käsityskyky ja rikas mielikuvitus, mutta sitkeyttä, järjestyskykyä ja tahdonlujuuutta heissä ei näytä olevan.” (Aro & Rosberg & Poijärvi 1935, 66.)

Saksalaisten kirjojen kuvaukset kansanluonteesta ovat suomalaisia yksityiskohtaisempia ja monipuolisempia. Venäläisten heimojen luonnetta käsitellään useissa vaikkakaan ei kaikissa kirjoissa. Kolmannen valtakunnan kauden loppupuolella kansanluonteesta kertominen vaikuttaa saavan suuremman merkityksen, sillä saman kirjasarjan sisällä luonnetta kuvaillaan useammassa sarjan osassa kuin kauden alussa. Luonnetta määritellään monenlaisin sanoin, erityisesti kauden alkupuolella. Venäläisiin liitetyt epiteetit ovat monenlaisia:

“Venäläistä pidetään epäpuhtaana huolimatta hänen mieltymyksestään höyrykylpyyn. Sisäiseltä olemukseltaan hän on melankolinen ja kärsivällinen mutta yhtäkkiä käden käänteessä riehakas ja kiihkeä, sävyisä (“Nitschewo = ei se mitään, ei haittaa”) on hänen lempilausahduksensa) ja avulias ja myös jälleen karkea ja julma, ei turhantarkka vaan suurpiirteinen, vieraanvarainen, kaiken kaikkiaan yksi miellyttävimmistä ja viehättävimmistä ihmisistä. (Osittain J. Pontenin mukaan.)” (Schwerd 1938, 140.)

Tietyt ominaisuudet toistuvat kuitenkin useasti: Venäläiset ovat vaatimattomia ja vähään tyytyviä, kärsivällisiä, sävyisiä ja kestäviä (esim. Rüsewald & Schäfer 1936, 50). He ovat uskonnollisia ja taipuvaisia melankoliaan (esim. Knieriem 1936, 130–131). Oppikirjateksteissä määrällisesti useimmin toistuva sana lienee *schwerfällig*, joka tarkoittaa hidasta tai kankeaa ja joka voi viitata niin ruumiilliseen kuin henkiseenkin ominaisuuteen. Saksalaiset ovat kaiken kaikkiaan havainneet venäläisissä piirteitä, joita suomalaisissa oppikirjoissa ei lainkaan mainita, kuten esimerkiksi edellisessä sitaatissa mainitut räjähtävyys, julmuus ja vieraanvaraisuus. Venäläiskuvia yhdistää käsitys toimintatarmon tai tahdonlujouden puutteesta.

Sekä suomalaisissa että saksalaisissa oppikirjoissa venäläisyyteen liitetyt, niin positiivisiksi ja kuin negatiivisiksikin tulkittavat luonteenpiirteet ovat vanhaa perua. Osa molempien maiden kirjoista oli peräisin 1920-luvulta, Weimarin tasavalta-
n kaudelta, ja osa vielä kauempaa keisarikunnan ajalta. Molempien maiden oppikirjateksteissä voikin havaita vanhaa, euroopanlaajuista venäläiskuvaa, jolle oli ominaista nimenomaan monikerroksuus. Venäjän keisarikunnan imago oli vaihdellut varsinkin 1800-luvun kuluessa; suurvalta oli mielletty milloin Euroopan tärkeäksi liittolaiseksi, milloin suureksi uhaksi. Länsimaisissa demokratioissa herätti epäluuloa hallinnon autoritaarisuus, jota pidettiin aasialaisuutena, jäänteinä tataarivallan ajasta Venäjällä. Teollistumisen hidas eteneminen Venäjällä vahvisti käsitystä maan takapajuisuudesta ja kehittymättömyydestä. Silti samaan aikaan kasvoi eurooppalaisen sivistyneistön keskuudessa ihailu slaavilaista ja venäläistä taidetta ja (korkea)kulttuuria kohtaan. Venäläisyydestä, kansanluonteesta muodostui länsimaissa sentimentaalinen mielikuva: venäläiset olivat lauhkeaa, alistuvaa ja kärsivällistä kansaa, jonka taipumusta mietiskelyyn ja mystiikkaan venäläinen kirjallisuus heijasteli. (Naarden & Leerssen 2007; Venäjä- ja venäläiskuvan historiasta myös esim. Immonen 1987, 36–48 ja

Luostarinen 1986, 53–91.)

Kiinnostava ero oppikirjojen välillä on ukrainalaisten käsittelylle varattu palstatila ja ukrainalaisista annettu kuva. Suomalaisista kirjoista vain kahdessa uhrataan heille huomiota: Leiviskä toteaa, että “[I]uonteeltaan ja ominaisuuksiltaan ovat ukrainalaiset erilaisia kuin [iso]venäläiset” (Leiviskä 1934a, 112). Millä tavalla tämä erilaisuus näkyy, sitä Leiviskä ei kerro. Rosbergin ja Tolvasen oppikirjan mukaan ukrainalaiset tunnetaan “hilpeästä ja tunteellisesta mielenlaadustaan” (23). Saksalaisissa oppikirjoissa ukrainalaisia käsitellään huomattavasti enemmän. Heimon eroavaisuutta ja erityisyyttä suhteessa muihin venäläisiin heimoihin osoitetaan eri tavoin. Seuraava sitaatti sisältää kaikki ne ominaisuudet, joita oppikirjoissa luetaan ukrainalaisten omalaatuisuuden merkkeinä:

“[Ukrainalaiset] eroavat rodullisesti melko voimakkaasti molemmista muista venäläisistä heimoista. He vaikuttavat huomattavan dinaarisen [veren]sekoituksensa vuoksi olevan ensisijassa lähempänä dinaarisia eteläslaaveja (esimerkiksi serbejä ja kroaatteja). Myös eloisuudessaan, laulavaisuudessaan (kansanlaulut!) ja avomielisyydessään he muistuttavat näitä paljon. Rikas ja huomattava ukrainankielinen kirjallisuus ja oma historia osoittavat heidän kansallisen omaleimaisuutensa.” (Voggenreiter & Völkel 1940, 151.)

Ukrainalaisia kuvaillaan kaiken kaikkiaan muita venäläisiä heimoja myönteisemmässä valossa. Myös ukrainalaisten tyytymättömyyteen neuvostovaltaa kohtaan viitataan joissain oppikirjoissa (esim. Edelman 1939, 87), ja rivien välistä voi lukea tyytymättömyyden olevan perusteltua: “kansallisen omaleimaisuutensa” vuoksi ukrainalaiset ansaitsisivat itse hallita itseään. Volkmannin mukaan ukrainalaisten separatismipyrkimyksille tällä tavalla osoitettu tuki oli veruke, jolla haluttiin perustella Ukrainan sotilaallista miehitystä, jonka tavoitteena puolestaan oli päästä käsiksi maan suuriin viljasatoihin (Volkmann 1994, 230).

Kansallissosialistit kärjistävät venäläisyyden velttoudeksi ja aasialaisuudeksi

Saksalaisten oppikirjojen venäläisyyden kuvauksiin tulee aiemmin mainitun taitevuoden 1939 jälkeen merkittäviä uusia sävyjä: venäläisten sävyisyys, kärsivällisyys ja hitaus alkavat merkitä velttoutta, passiivisuutta, jopa apaattisuutta, jonka vuoksi venäläinen on “aulis väline hallitsijansa käsissä” (Voggenreiter & Völkel 1940, 150). Venäläisen kansanluonteen kuvaukset vaikuttavat myös muuttuvan yksipuolisemmiksi: kansallissosialistisen kauden alkupuolen sanallista kirjoa ei löydä enää loppupuolella kautta. Velttouden luonteenpiirteen yleistymistä venäläisen luonteen kuvauksissa voi selittää Volkmannin mukaan kansallissosialistien tavoitteella hälventää saksalaisten – jo Napoleonin ajoilta asti kestänyttä – korkeaa henkistä kynnystä lähteä sotaretkelle Venäjää vastaan (Volkmann 1994, 230, 231). Suomalaisissa oppikirjoissa venäläisen kansanluonteen kuvaukset eivät muutu; osasta kirjoja kansanluonnetta käsittelevät tekstinosat jopa poistetaan, kuten edellä olen todennut.

Toinen merkittävä ero suomalaisten ja saksalaisten oppikirjojen välillä on venäläiselle luonteenlaadulle annetuissa selityksissä. Aika harva suomalainen oppikirja ensinnäkin pyrkii selittämään, miksi venäläinen on luonteeltaan sellainen kuin hän on. Vaikuttaa siltä, että kansanluonne vain otetaan suomalaisissa kirjoissa annettuna tosiasiana. Iivari Leiviskä mainitsee kuitenkin oppikirjoissaan Koulun maantieto ja Yleismaantiede oppikouluja varten yhdeksi venäläiseen luonteeseen vaikuttaneeksi tekijäksi kreikkalaiskatolisen uskonnon: ortodoksisen jumalanpalveluksen muodollinen ja pyhäinkuvia palvova luonne, uskonharjoitukseen kuuluvat ankarat ja pitkät paastot ja laiskuuden luonteenpiirrettä edistävät juhlapäivät ovat Leiviskän mielestä muokanneet venäläisen mielenlaatua (Leiviskä 1934a, 124; Leiviskä 1934b, 93.)

Saksalaiset oppikirjat tarjoavat enemmän selityksiä kuin vain uskonnon: venäläinen on “alueen yksitoikkoisuuden ja äärettömyyden lannistama” (Heck 1933, 111) ja “[l]uonnon karkeus ja niukkuus ovat opettaneet hänelle vähään tyytymistä ja kärsivällisyyttä” (Rüsewald & Schäfer 1936, 50). Toisaalta sama maiseman laajuus ylläpitää venäläisyyteen kuuluvaan ekspansiivisuutta:

“Venäläiselle on länsi- ja keskieurooppalainen tilan- ahtauden pakotus vierasta. Hän voi laajentaa minkään estämättä elintilaansa ja ottaa aina uutta koskematonta maata viljelyyn. Sen sijaan, että hän puristaisi mullasta viimeisetkin [voimanrippeet], hän seuraakin synnynnäistä laajentumistarvettaan.” (Nolting 1939, 89–90.)

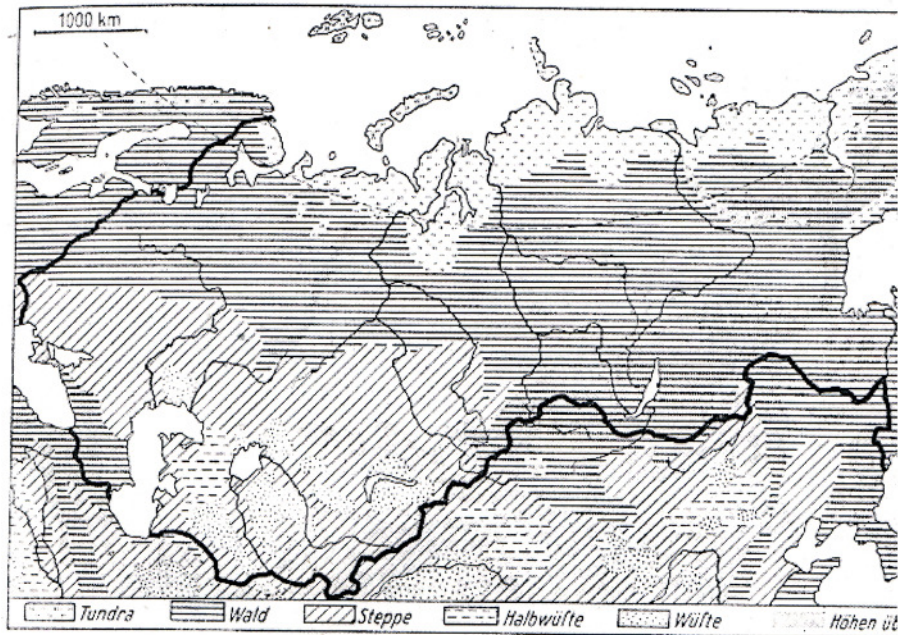
Myös venäläisten historiassaan kokema sorto, milloin turkkilais-tataaristen kansojen ja milloin tsaarin taholta, on jättänyt jälkensä: venäläisen alistuva luonteenpiirre on seurausta historiasta (esim. Knieriem 1936, 130).

Kiinnostava yksityiskohta saksalaisissa oppikirjoissa on venäläisyyteen kuuluva aasialaisuus – käsitys, joka oli perua paljon kansallissosialismia vanhemmalta ajalta. Aasialaisuus kasvaa oppikirjateksteissä suorastaan elimelliseksi osaksi venäläisyyttä oppikirjakustannuksen taitevuoden 1939 jälkeen. Venäjän ja venäläisten aasialaisista piirteistä puhutaan useamassa tekstikappaleessa ja aasialaisuus liitetään useampiin yhteyksiin kuin ennen. Venäläisyyden ajatellaan esimerkiksi ottaneen pysyvimmät kulttuurivaikutteensa idästä päin:

“Kulttuurivaikutuksista, joita maahan työntyi kolmelta suunnalta, on läntinen jäänyt pintaan, se ei ole kyennyt muuttamaan Venäjän sielua. Syvälle käyvämpi, verensekoituksessa, elämäntavassa ja valtiomuodossa selvästi havaittava, oli idän vaikutus.” (Nolting 1939, 91.)

Toinen esimerkki aasialaisuuden korostamisesta on Neuvostoliiton luonnonvyöhykkeiden kartta oppikirjasarjan *E. von Seydlitzsche Erdkunde für höhere Schulen* Aasiaa käsittelevästä osasta vuodelta 1940. Mainittu sarja käsittelee ensiksikin

Neuvostoliittoa kattavimmin Aasia-osassa Eurooppa-osan sijaan. Lisäksi alla oleva kartta on koko Neuvostoliittoa käsittelevän luvun ainoa kuva, se näyttää Neuvostoliiton kartalla kulmasta, jossa kuvaa hallitsee juuri maan aasialainen osa – ja kuvatekstikin kuuluu: “*Natürliche Landschaften Nordasiens*”, “Pohjois-Aasian luonnonvyöhykkeet” (eli kasvillisuusvyöhykkeet). Luvun otsikkona on “Länsi- ja Pohjois-Aasia” ja sen alla seisoo alaotsikko “Neuvostoliitto”. (Jantzen 1940, 94.) Voi kysyä, voiko enää enempää korostaa sitä, että Neuvostoliitto on yhtä kuin Aasia.

Natürliche Landschaften Nordasiens

KUVA 1 Neuvostoliiton “aasialaisuutta” korostettiin saksalaisissa oppikirjoissa myös karttakuvin. Kuva “Pohjois-Aasian luonnonvyöhykkeet” oppikirjasta E. von Seydlitzsche Erdkunde für höhere Schule. Dritter Teil: Die Ostfeste. (Jantzen 1940, 94.)

Suomalaisia ja saksalaisia maantiedon oppikirjojen venäläiskuvia vertaillen huomio kiinnittyy useisiin yhtäläisyyksiin mutta ennen kaikkea eroihin. Venäläisten ulkonäön kuvauksissa oppikirjatekstit ovat yhteneväisiä: niin suomalaiset kuin saksalaisetkin tekstit kuvailevat iso- ja valko-venäläisten heimoja ulkomuodoltaan vaaleiksi ja ukrainalaisia toisia tummemmiksi. Ero tutkittujen maiden välille muodostuu rodulle annetusta painoarvosta: Suomalaiset kirjat eivät yhtä lukuunottamatta kommentoi esimerkiksi sitä, mihin ihmisrotuun tai -rotuihin venäläiset kuuluvat. Saksalaiset oppikirjat käsittelevät rotukysymystä suomalaisia tarkemmin, ja varsinkin tutkitun aikakauden loppupuolella uusien oppikirjasarjojen myötä Neuvostoliiton ja venäläisyyden rodullista historiaa ja siitä seuraavaa “rotukaaosta” käsitellään aikaisempaa enemmän. Muutoksen taustalla ovat muun muassa kansallissosialistien muotoilemat uudet opetussuunnitelmat, joissa opetuksen yhdeksi keskeiseksi teemaksi tuli maailman valtioiden ja kansojen tarkastelu rotujen näkökulmasta. Tavoitteena oli osoittaa valkoisen – saksalaisen – rodun ylivoimaisuus kaikkialla maailmassa.

Kansanluonteen kuvauksissaan sekä suomalaiset että saksalaiset oppikirjat toistavat itseään vanhempaa käsitystä venäläisistä. Edeltävillä vuosisadoilla Venäjää ja venäläistä kulttuuria kohtaan tunnettu ihailu ja pelko olivat sekoittuneet monikerroksiseksi mielikuvaksi, jossa venäläisyys sisälsi sekä positiiviseksi että negatiiviseksi tulkittavia piirteitä. Venäläistä kansanluonnetta kuvaillaan oppikirjoissa muun muassa lauhkeana, kärsivällisenä ja hitaana. Käsitys venäläisten tahdonlujuuden puutteesta yhdistää suomalaisia ja saksalaisia kirjoja. Kansallissosialistisen hallinnon julkaistua uudet oppikirjasarjat edellä mainitut luonteenpiirteet saavat Saksassa uusia sävyjä, kun niitä aletaan tulkita velttoutena ja passiivisuutena.

Myös venäläisyyden aasialaisuutta niin rodullisessa kuin kulttuurisessa mielessä korostetaan uusissa oppikirjoissa huomattavasti. Muutosta on selitetty pyrkimyksellä rohkaista saksalaisia sotaan Neuvostoliittoa vastaan – vastassahan olisi rodullisesti ja kulttuurisesti heikompia, luonnostaan alistuvia venäläisiä. Suomalaisissa kirjoissa kansanluonteen kuvaukset eivät muutu sisällöltään lainkaan koko tutkitulla ajanjaksolla. Suomalaiset oppikirjat tarjoavat myös hyvin vähän selityksiä venäläisen kansanluonteen synnylle ja muotoutumiselle, kun taas saksalaiset löytävät kansanluonteen taustalta luonnonolojen ja historian vaikutusta.

Saksalaisten oppikirjojen sävy- ja painotusmuutoksista huolimatta kansanluonteen kuvauksissa huomiota herättää niiden pysyvyys yhdessä suhteessa. Suomi ja Saksa kävi kumpikin vuodesta 1941 lähtien sotaa Neuvostoliittoa vastaan, mutta vihollisuudesta huolimatta oppikirjojen venäläiskuva ei kärjisty varsinaiseksi viholliskuvaksi: vuoden 1941 jälkeisissä oppikirjapainoksissa venäläiskuvaukset eivät saa sellaisia lisäyksiä tai lisäsävyjä, jotka korostaisivat vaikkapa venäläisten julmuutta tai tyhmyyttä. Esimerkiksi suomalaisessa 1920- ja 1930-lukujen lastenkirjallisuudessa venäläisiin liitetyt epiteetit ovat paljon rasisempia kuin tutkimissani oppikirjoissa. Saksalaisissakaan kirjossa venäläisiä ei julistetu suoraan sanoin “ali-ihmiseksi”, vaikka venäläisten “sekarotuisuuden” kuvaukset kansan rodullisesti alhaiseen arvoon viittaavatkin. Vaikuttaa siltä, että ensisijainen vihollinen löytyy molempien maiden oppikirjoista aivan muualta kuin venäläisestä kansasta: bolsevismista ja juutalaisista. Tähän havaintoon on kuitenkin perehdyttävä tarkemmin toisaalla.

Venäläiskuvat maantiedon oppikirjoissa kokivat viimeisen mullistuksensa sodan lopussa. Suomessa maantiedon oppikirjoista otettiin uusia painoksia vielä pitkään jatkosodan jälkeen, parhaimmillaan 60-luvun puoliväliin asti. Kuitenkin jatkosodan jälkeinen oppikirjojen tarkastustoiminta karsi niistä vuo-

sien 1944 ja 1945 aikana pahimman venäläisvastaisuuden. Kirjat pyrittiin siirtämään kertaheitolla uuteen aikakauteen, YYA-aikaan. Saksalaisten oppikirjojen tuorein painos on vuodelta 1943. Kansallissosialistiset kirjasarjat kuolivat Kolmannen valtakunnan mukana.

Lähteet

Primaarilähteet

Aro, J. E. & Rosberg, J. E. & Poijärvi, L. A. P. 1935. *Koulun maantieto*. Otava, Helsinki.

Edelmann, M. 1939. *Afrika / Asien / Australien*. Oppikirjasarjasta R. Fox & K. Griep (toim.). Heimat und Welt. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Schulen (3. osa). B. G. Teubner, Leipzig.

Gerloff, F. 1934. *Europa außer Deutschland*. Oppikirjasarjasta H. Harms & J. Hansen & F. Gerloff (toim.). Erdkundliches Arbeitsbuch für höhere Lehranstalten (2. osa). List & von Bressensdorf, Leipzig.

Heck, K. 1933 (toim.). *E. von Seydlitzsche Geographie für höhere Lehranstalten. Kurzausgabe. Fünftes Heft. Die Erde als Ganzes und als Lebensraum. Staatenkunde und Wirtschaftsgeographie. Kulturgeographie Deutschlands*. Ferdinand Hirt, Breslau.

Jantzen, W. 1940 (toim.). *E. von Seydlitzsche Erdkunde für höhere Schulen. Dritter Teil: Die Ostfeste*. Ferdinand Hirt, Breslau.

Knieriem, F. 1936 (toim.). *Prof. Dr. A. Supans Deutsche Schulgeographie. Mittelstufe*. Justus Perthes, Gotha.

Leiviskä, I. 1934a. *Koulun maantieto*. WSOY, Porvoo.

Leiviskä, I. 1934b. *Yleismaantiede oppikouluja varten*. WSOY, Porvoo.

Nolting, W. 1939. *Staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde*. Oppikirjasarjasta Heimat und Welt. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Schulen (7. osa). B. G. Teubner, Leipzig.

Rosberg J. E. & Tolvanen, V. 1931. *Koulun maantieto*. Otava, Helsinki.

Rüsewald, K. & Schäfer, W. 1936. *Politische und Wirtschaftsgeographie*. Oppikirjasarjasta R. Fox (toim.). Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Lehranstalten (7. osa). B. G. Teubner, Leipzig.

Sahlberg, S. 1934. *Lärobok i geografi för lärdomsskolor. II*. Söderström & C:o, Helsinki.

Schwerd, A. 1938. *Länderkunde von Europa*. Oppikirjasarjasta M. Geistbeck & A. Geistbeck. Geographie für höhere Lehranstalten (3. osa). R. Oldenbourg, München.

Voggenreiter, F. & Völkel, R. 1940. *Die staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde*. Oppikirjasarjasta E. Hinrichs (toim.). Erdkundebuch für höhere Schulen (7. osa). Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.

Voggenreiter, F. & Völkel, R. 1943. *Die staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde*. Oppikirjasarjasta E. Hinrichs (toim.). Erdkundebuch für höhere Schulen (7. osa). 3. painos. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.

Opetussuunnitelmat ja komiteanmietinnöt

Asetus oppikoulujen lukusuunnitelmista [1941]. *Asetus oppikoulujen lukusuunnitelmista sekä valtion oppikoulujen oppiennätykset ja metodiset ohjeet. Oppikoulujen lukusuunnitelmista kesäkuun 13 päivänä 1941 annettu asetus, opetusministeriön valtion oppikouluja varten kesäkuun 19 päivänä 1941 vahvistamat oppiennätykset ja kouluhallituksen kesäkuun 26 päivänä 1941 vahvistamat metodiset ohjeet*. Valtioneuvoston kirjapaino, Helsinki 1944.

Komiteanmietintö 1932:6 [1933]. *Oppikoulukomitean mietintö marraskuun 3 päivältä 1932*. Valtioneuvoston kirjapaino, Helsinki.

Komiteanmietintö 1945:5. *Oppikirjojen tarkastustoimikunnan lausunto oppikirjoista [19]45 toukokuun 23 pnä*. Helsinki.

Julkaistu ja julkaisematon kirjallisuus

Anttalainen, K. 2008. *“Olemme sankarikansaa” – vakuuttelusta uhoiluun. Menneisyys ja nykyisyys Saksan kansakoulun historian oppikirjoissa vuosina 1927–1943*. Yleisen historian julkaisematon pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto.

Heske, H. 1988. *“...und morgen die ganze Welt...” Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*. Focus, Giessen.

Immonen, K. 1987. *Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–1939*. Otava, Helsinki.

Karemaa, O. 2004. Moraalisesta närkästyksestä kansalliseksi ohjelmaksi. Teoksessa T. Vihavainen (toim.). *Venäjän kahdet kasvot. Venäjä-kuva suomalaisen identiteetin rakennuskivenä*. Edita, Helsinki. S. 226–254.

Kemiläinen, A. 1994. *Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti*. Historiallisia tutkimuksia 177. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.

Leerssen, J. 2007. Character (moral). Teoksessa M. Beller & J. Leerssen (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam. S. 284–287.

Luostarinen, H. 1986. *Perivihollinen. Suomen oikeisto-lehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Vastapaino, Tampere.

Naarden, B. & Leerssen, J. 2007. Russians. Teoksessa M. Beller & J. Leerssen (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam. S. 226–229.

Paasi, Anssi 1984. *Kansanluonnekäsitteestä ja sen käytöstä suomalaisissa maantiedon kouluoppikirjoissa. Tutkimus alueellisista stereotyyppioista*. Kasvatustieteiden tiedekunnan tutkimuksia, n:o 2. Joensuun yliopisto, Kasvatustieteiden tiedekunta, Joensuu.

Volkman, H. 1994. Das Rußlandbild in der Schule des Dritten Reiches. Teoksessa H. Volkman (toim.). *Das Rußlandbild im Dritten Reich*. Böhlau, Köln. S. 225–255.